

О.М. Скляренко
(Одеса)

ДО ТИПОЛОГІЧНОГО ЗІСТАВЛЕННЯ АНТРОПОНІМІВ

Найважливіший із онімних класів, безумовно, *антропонімія* – сукупність усіх різновидів антропонімів. Кожна людина має індивідуальне власне особове ім'я. Розмірковуючи над значенням власних імен, А.О. Білецький вважав безглуздом запитання до людини, яка назвалася *Сергієм*: «А що це значить?»¹. Це типовий погляд на проблему значення імені в людини європейського ономастичного мислення. Проте, якщо поглянути на проблему лексичного значення власних імен із погляду типології, це запитання не таке вже й «безглузде». Адже певні розряди власних назв у багатьох народів у різні часи зберігають своє лексичне значення протягом свого функціонування, і це «невивітрюване» лексичне значення власних імен відіграє величезну роль у житті різних етносів². У лінгвоментальній свідомості пересічного шведа чоловіче ім'я *Patrik* незалежно від того, хто ним названий, має таку концептуальну характеристику: 'ніжний світловолосий молодий хлопець'; ім'я *Vincent* асоціюється з красивим темноволосим неприємним снобом, що належить до панівних верств населення. Ім'я *Jöns* під впливом народних казок асоціюється з дурнем³. Деякі особові імена США маркують расову належність, тобто з однієї антропонімної семантики утворюється інша, яка з подібними семантиками створює окреме семантичне поле. Так, імена *DeShawn*, *Tyron*, *Reginald*, *Shanice* (чоловічі) і *Precious*, *Kiara*, *Deja* (жіночі) з високим ступенем імовірності – афроамериканські, тоді як імена *Connor*, *Cody*, *Jake* (чоловічі) і *Molly*, *Emily*, *Abigail*, *Caitlin* (жіночі) належать представникам білої громади⁴.

С.М. Пахомова зазначає, що в минулому соціальні потреби ставили перед антропонімосистемою завдання: за її допомогою встановити зв'язок поколінь та належність до певної родини. Одним із найпоказовіших антропонімних засобів родинного зв'язку в межах однокласової антропонімосистеми є однакові імена, що позначають членів певної сім'ї: батька й сина, діда й онука, дядька та племінника, матір і дочку тощо. Це одноймення по вертикалі. Східнослов'янські, зокрема староросійські, пам'ятки XV – XVIII ст. дають багатий матеріал, що ілюструє звичай надавати однакові імена рідним братам. «Брати-тезки – явище, типове також для найвищих верств суспільства: бояр, князів, навіть для членів царської родини: “*Андрей Васильевич Большой* и *Андрей Васильевич Меньшой* – родные братья князя великаго всеа Руси Ивана Васильевича”. ... Зазначене явище сімейного одноймення виявляється не тільки у східних слов'ян, а й в інших народів у вигляді повторювання імені предка спадкоємця у правлячих династіях: *Карли* у Швеції, *Людовики* у Франції, *Генріхи* у Німеччині, а також *Стефани* у Сербії, *Крешимири* у хорватів, *Івани* у росіян. Це так зване династичне “одноймення”». І далі: «За свідченням П.П. Чучки, залишки цього звичаю ще кілька десятиліть тому фіксувалися в деяких українських селах Закарпаття виключно у багатодітних родинах. При цьому одні забобонні батьки вірили, що в такий спосіб можна припинити дітонародження, а інші, навпаки, вважали, що це засіб забезпечення міцного здоров'я дитині. ... І досі у слов'ян діє звичай називати дітей на честь батьків або інших близьких родичів. За болгарськими традиціями, першу дитину – хлопчика називали іменем діда по батьківській лінії, дівчинку – іменем бабусі також по батьківській лінії. Другу дитину називали на честь діда або бабусі по материнській лінії. ... В українців Закарпаття першого сина звичайно називали іменем батька, а першу дочку – іменем матері, пояснюючи це тим, що хтось із дітей повинен прямо продовжувати батьківський рід. Ми глибоко переконані, що корені таких звичаїв сягають сивої давнини – язичницьких часів»⁵. Пор. також: «... в Ісландії прийнято, як і в інших скандинавських народів, давати сину ім'я діда, а онучці – ім'я бабусі. Якщо в сім'ї багато дітей, то старший носить ім'я діда за батьком, наступний – діда за матір'ю, старша дочка – ім'я бабусі за батьком, наступна – бабусі за матір'ю, а далі – імена друзів чи календарні імена»⁶.

У сучасному світі в більшості національних культур побутують прізвища. «Визначальною диференційною ознакою між прізвищем

і прізвищем стало те, що прізвисько було неофіційним знаком, тоді як прізвище було офіційним іменуванням родини» (Чучка VIII). У деяких мовах поширена багаточленна іменна формула. Так, в іспанській мові до прізвища батька додається ще прізвище матері, а іноді й бабусі (подвійне прізвище дітей утворюється з перших прізвищ батька і матері). Так, якщо в *José Maria González* та його дружини *Feliciana Martínez de Gonzalez* народився син, якого назвуть *Enrique*, тоді його прізвище буде *González y Martínez*; або якщо, наприклад, *Juan Francisco Velarde y Nuñez* (*Velarde* – прізвище батька, *Nuñez* – матері) одружиться з дівчиною на ім'я *Luisa Gutiérrez y Romero*, то його дружину називатимуть *Luisa Gutiérrez de Velarde*, а прізвище їхніх дітей буде *Velarde ó Gutiérrez*⁷.

Португальська система іменування досить гнучка. Діти отримують прізвище від обох батьків, наприклад, *Maria Josefa, filha de Josefa Maria*; *Manuel Francisco, filho de Francisco Pires*; *Catarina Luís, filha de Bastião Luís*; *Antonio Luís Delgado, filho de Domingos Luís*; *Vicente Luís Soares, filho de Antonio Luís*⁸. Після народження дитина може отримати два імені, пор. прізвища сучасних португальських письменників: *João Gaspar Simões*, *Agostina Bessa Luís*. «Назвати людину за двома іменами – це один із найстаріших способів її ідентифікації. Друге ім'я належить її батькові. Імена батька позначені як “по-батькові”. Прізвище *Simões* означає “син *Simão*”, *Enes* – “син *Ennes* (раніше *Eannes*, а ще раніше *Joannes*, сучасне *João*), *Pires* – “син *Pero*”»⁹. Ісландська антропонімна культура виробила інший формат повного імені, яке складається з двох компонентів: ‘особове ім'я + ім'я по-батькові’; прізвище як окрему антропонімну одиницю, за ісландською іменною традицією, використовують надзвичайно рідко. Іншими словами, в ісландській мові прізвища у звичному розумінні цього слова не вживаються.

Ісландське суспільство спирається на тисячолітню традицію і дотримується закону: «Ніхто не повинен брати собі прізвище в нашій країні». Це єдиний випадок у світовій практиці, коли закон забороняє прізвища. Пор., наприклад: *Vivil Geirmundsson ur Vär*, “Вівіль, син Гейрмюнда (інакше Гейрмюндович) із Вєра”, *Karl Grisson fra Natffaravik* “Карл, син Гріса (Грісович) із Наттфаравіка”¹⁰. Те, що видається прізвищем, насправді є “по батькові”, тобто *Свен Торвардссон* є сином *Торварда*, а його син буде мати “прізвище” *Свенссон* (*Свен* + *с* (родовий відмінок) + *сон* ‘син’).

За свідченням С.М. Пахомової, традиційний для сучасної російської антропонімоформули порядок слів був незмінним і в староросійський період: «Так, у формулі, де ім'я уточнювалося патронімом від імені батька та патронімом від його прізвиська, цей порядок слів не порушувався. ... Наприклад: *Яков Бражник Павлов сын, Семен Голова Олтухов снь, Филип Гуляй Панфилов сын ...*»¹¹. Пор. ще: «... І ця система, при якій особове ім'я батька ставало додатковим, уточнюючим елементом іменування сина, виконувала роль своєрідного мовного ланцюга, що протягом довгих століть зв'язував між собою покоління. ... Серед слов'янських народів релікти цієї системи наявні лише у східних слов'ян, частково у болгар у вигляді імені по батькові, що приєднується до власного імені особи в деяких мовленнєвих ситуаціях»¹².

Якщо ж розглянути іменні формули так званих “екзотичних” мов, то стає зрозумілим, що основний принцип типологічного зіставлення – ідентичність, тотожність антропонімних одиниць – не діє. Прізвищ традиційно немає в тибетців, бірманців та ін. У монголів антропонімна модель дуже проста і складалася лише з особового імені. Інколи до імені пересічних людей додавалося прізвисько, а до імені знатних людей – титул. Ці додаткові іменування могли витіснити особові імена і зайняти їхнє місце. Ім'я великого хана монгольських племен *Чингісхан* насправді є титулом, який замінив особове ім'я *Темучжин*.

Особове (індивідуальне) ім'я було єдиним офіційним антропонімом у казахів, узбеків, азербайджанців, татар, японців і багатьох інших народів протягом багатьох століть. Якщо говорити про мусульманські антропоніми, особливо в неарабських спільнотах, то помічаємо, що чітка межа між іменами та прізвищами, між титулами та епітетами зникає. Це спонукає науковців до висновку: «у мусульманській антропоніміці перехід титула та прізвиська в ім'я – одне з найскладніших питань»¹³. Слово *мірза* (від *амірзаде*) ще в XV ст. вживали як титул у структурі імен представників знаті (це був особовий титул царевичів Тимурів), а в наступному столітті його стали сприймати як звання писарів. У XVI ст. у документах писали *мірза Мірза Мухаммад* або *амірзаде Мірза Улугбек*¹⁴.

Деякі народи світу не мають прізвищ і до сьогодні, як, наприклад, бантумовні етноси Африки. Їхня антропонімна формула зазвичай складається з двох особових імен – християнського і традицій-

ного. В офіційній ситуації (наприклад, під час поїздок за кордон тощо) традиційне особове ім'я видається за прізвище: *Моїз Чомбе* (М. Чомбе), *Патрис Лумумба* (П. Лумумба), *Теофіл Обенга* (Т. Обенга), *Анрі Азиконда* (А. Азиконда)¹⁵. Південноафриканський етнос сото-тсвана, який проживає в Ботсвані та в сусідніх державах, має сталу антропонімну традицію. У сото-тсванській родині старший син повинен назвати свого першого сина іменем свого батька, а першу доньку — іменем своєї матері. Другий син повинен мати ім'я батька дружини старшого сина, а друга донька — ім'я матері дружини. Наступні діти за традицією повинні обрати собі імена найближчих родичів. Інших особових імен у представників етносу сото-тсвана не буває: функціонують лише імена свого родинного кола¹⁶.

Відомі й інші традиції одноймення. В африканського народу баконго в Центральній Африці після народження дитини батько або мати змінюють своє ім'я на ім'я дитини («for the Bakongo it is an honor to become a father or a mother. As soon as one becomes a father or mother, one's name is replaced by the name of the child»)¹⁷.

Під час типологічного зіставлення антропонімних формул, що більш віддалені від рідної, ми залишаємо твердий ґрунт знайомих, звичних антропонімних моделей і ступаємо на хистку, незвичну територію чужих ономастичних територій. Трикомпонентну формулу не вдається застосувати під час побіжного антропонімного розгляду імен добре відомих із дитинства видатних осіб, пор. англ. *George Gordon Byron*; нім. *Johann Wolfgang Goethe*, *Erich Maria Remarque*; франц. *Jean-Jacques Rousseau*; ісп. *Miguel de Cervantes Saavedra*. Інтер-позитивні пропріальні лексеми *Gordon*, *Wolfgang*, *Maria* тощо не пов'язані з іменами батьків, вони виникли внаслідок дії якихось інших антропонімних принципів.

У сучасному світі *прізвище* — обов'язкове спадкове власне іменування людини — це одна з найважливіших антропонімних категорій. Прізвища можуть мати відонімне або відапелятивне походження. За П.П. Чучкою, прізвища відапелятивного походження репрезентують дві категорії: *особові* і *неособові назви*. Прізвища першої категорії — це назви, які ще до процесу юридичної стабілізації прізвищ були особовими назвами «з низькою частотою вживання, а отже, з високим коефіцієнтом можливої індивідуалізації». Тому в прізвищах, переконаний П.П. Чучка, відображені «не назви популярних видів заняття (наприклад, *косар*, *орач*, *пастух*, *сторож*...), а назви, які у громаді

мали лише по одному денотату». В одному селі, аргументував П.П. Чучка, «працював лише один *бердар*, один *дзвонар*, один *коваль*, один *мельник*..., тоді як *косарями*, *орачами*, *пастухами*, *сторожами* були майже всі жителі села». Стосовно відображення сільськогосподарської тематики у сфері українських прізвищ посилаємося передусім на прізвище, яке етимологізував сам П.П. Чучка: *Посівач* — від місцевого апелятива *посівач* 'посівник' (Чучка 465), пор. також *Плугатар*, *Плужник*¹⁸; *Сівак*, *Сіяч*, *Косач*¹⁹; *Хлібороб*, *Гречкосій*, *Орач*, *Косар* (Редько 52); пор. також прізвища *Вівчар* < *вівчарь* 'вівчар', *Скотар* < *скотар* 'той, що займається розведенням худоби', *Стадник* < *стадник* 'той, що випасає коней', 'пастух рогатої худоби', *Телятник* < *телятник* 'пастух телят' (Чучка 117, 520, 530, 548).

Стосовно популярних видів заняття, таких як *косар*, *орач*, *пастух* та ін., звернімося спочатку до англійської антропонімії. На хліборобську діяльність людей указують такі англійські прізвища, як *Plouman* < *ploughman* 'орач', 'плугатар'; 'хлібороб' (Reaney 1969, 19, 197), *Plowman*, *Plewman* < д.-англ. *plōh* 'plough' і 'mann' = 'ploughman' (Reaney 1991: 354). *Mower* 'косар', *Reaper* 'жнець', *Thresher* 'молотар' (Рыбакин 325, 380, 450). Англійські прізвища *Herd*, *Hird*, *Heard*, *Hord*, *Hurd* сягають апелятива *herd*, що перекладають, зокрема, як 'пастух', 'чередник' (Reaney 1991: 228). Пор. прізвища, утворені поєднанням компонентів *herd-* і *-man* (*man* у значенні 'людина', 'робітник'): *Herdman*, *Heardman*, *Hurdman*, які мотивовані апелятивом на позначення пастуха, чередника (Reaney 1991, 228). Наведемо кілька прикладів і з німецької прізвищевої системи. На сільськогосподарські професії в німецькому антропоніміконі вказують такі прізвища: *Bauer*, *Bur*, *Boer* 'селянин'; *Ackermann* 'хлібороб', 'землероб', 'рільник', пор. також *Ackerknecht* 'робітник на полі' (Bach 259); *Bauer* 'фермер', 'селянин'; *Landmann* 'селянин', 'сільський мешканець'; *Meyer* 'фермер', 'робітник сільського господарства' (Naumann 64, 71, 141, 178, 195).

Інтерпретація будь-якого прізвища має бути аргументована перш за все етимологічним підґрунтям. Скажімо, англійське прізвище *Farmer* етимологічно не має нічого спільного з позначенням особи, зайнятої в сільському господарстві, генетично воно не сягає апелятива *farmer* 'фермер', 'плантатор', 'хutorянин'. Прізвище *Farmer* походить від старофранцузької лексеми *fermer* < лат. *firmarius* 'той, хто бере на себе збір податків, зборів і т.д. і платить фіксовану суму за цю діяльність' (Reaney 1969: 3).

Деякі прізвища походять від позначень виконавців конкретних видів праці хліборобів: *Sämann* ‘сіяч’, ‘сівач’ (Naumann 236); *Mädher* ‘косар’, ‘жнець’; *Drescher* ‘молотар’ (Bach 259) та ін. Від позначень людей, пов’язаних із доглядом за свійськими тваринами, походять такі німецькі прізвища, як *Hirt*, *Herter*, *Herder* ‘пастух’; *Schaper*, *Scheper*, *Schäfer* ‘пастух’; *Schafhirt* ‘вівчар’, *Roßhirt* ‘пастух коней’; *Futterer* ‘той, хто годує сільських тварин’, *Stiermann* ‘той, хто опікується биками, пасе биків’ (Bach 259); пор. прізвище *Kühhirt* ‘пастух, що пасе корів’ (Naumann 174) та ін.

Те ж саме, зауважував П.П. Чучка, стосується «особових назв за їх місцем у родині. Іменники з такою семантикою, як наприклад ‘тато’, ‘брат’, ‘зять’, ‘свекор’, ‘сусід’, тому й не стали прізвищами (курсив наш. — О. С.), бо ледве не кожний чоловік був татом, братом, зятем, свекром, сусідом у цій громаді» (Чучка XXI). Ця аргументація звучить цілком переконливо. Але вона не відповідає антропонімній дійсності. Семантеми ‘тато’, ‘брат’, ‘зять’, ‘свекор’, ‘сусід’ та ін. стали прізвищами в різних мовах, принаймні деякі із цих семантем. Наведемо приклади з французького антропонімікону, де зафіксовані такі прізвища: *Père*, *Lepère* < *père* ‘батько’; *Père-et-Mère*, *Peretmère* < *père-et-mère* ‘батько й мати’; *Frère*, *Lefrère* < *frère* ‘брат’ (Morlet 771, 430); *Beaufils* < *beaufils* ‘зять’; *Beaupère* < *beau-père* ‘свекор’, ‘тесть’; *Voisin* < *voisin* ‘сусід’; *Voisine* < *voisine* ‘сусідка’ (Dauzat 33, 598).

Треба бути уважним, інтерпретуючи онімні факти. Французьке прізвище *Frère* могло не лише сягати терміна спорідненості, а й функціонувати як іронічне прізвище *монаха* (пор. лат. *frater*, д.-франц. *fratre*); прізвище *Beaufils* могло виникнути також із вислову *beau fils* ‘красивий син’, пор. прізвища *Beaufrère* < *beau frère* ‘красивий брат’, *Beaugendre* < *beau gendre* ‘красивий зять’ (Dauzat 33, 598).

Можна було б і не звертатися до іноземної антропонімії, бо й у нашій мові функціонують прізвища, які спростовують викладену вище аргументацію, пор., зокрема, *Батько*, *Неня* (Редько 99). П.П. Чучка наводив найбільше українських прикладів прізвищ, які утворені від назв спорідненості й сімейних стосунків: *Батько* — від апелятива *батько* ‘батько’; *Брацьо́* — від місцевого *бра́тцьо* ‘братик, братунь’; *Ма́точка* — від місцевого слова *ма́точка* ‘тітка, тіточка’ (Чучка 51, 88, 371) та численні інші українські прізвища переважно місцевого, діалектного походження. Українське прізвище *Батько́* могло сягати апелятива *батько́* у значенні ‘священик східного обря-

ду’, а в бойківському діалекті *ба́тько* — ‘хресний батько’. Крім того, лексема *ба́тько* могла вживатися і як шаноблива назва старшого чоловіка (Чучка 51). Прізвище *Ма́точка* могло утворитися від діалектизму *ма́точка* в значенні ‘хресна мати’ (Чучка 371). Однак це не спростовує нашого висновку: терміни спорідненості можуть використовуватися як власні назви, як прізвища.

Отже, антропоніми в лексичному значенні своїх твірних основ концентрують різноманітну інформацію. Вони пов’язані не лише із життям сучасних їхніх носіїв, а й часто відбивають життя минулих поколінь, зниклих цивілізацій. Кожний етнос має свою систему іменування людей, і порівняння антропонімних систем різних мов, різних народів становить величезний науковий інтерес. Проте типологічне зіставлення антропонімів пов’язане із значними труднощами: під час зіставлення будь-яких мовних одиниць, зокрема пропріальних, треба дотримуватися принципу ідентичності, принаймні близькості, схожості, аналогічності лексико-семантичних категорій, словотворчих моделей, синтаксичних конструкцій тощо.

¹ Белецкий А.А. Лексикология и теория языкознания (ономастика). К., 1972. С. 188.

² Склярєнко О., Склярєнко О. Типологічна ономастика: у 5 кн. Одеса, 2012. Кн. 1. С. 39.

³ Hedquist R. The meaning of proper names // Proceedings of the 21st International Congress of Onomastic Sciences. Uppsala, 2005. P. 172, 176, 177.

⁴ Див.: Рылов Ю.А., Корнева В.В., Шеминова Н.В., Лопатина К.В., Варнавская Е.В. Системные и дискурсивные свойства испанских антропонимов. Воронеж, 2010. С. 17.

⁵ Медвідь-Пахомова С.М. Реконструкція дописемного (праслов’янського) періоду розвитку антропонімної системи // Мовознавство. 1998. № 1. С. 23–24.

⁶ Анохин Г.И. Скандинавские народы // Системы личных имен у народов мира. М., 1989. С. 279.

⁷ Скрозникова В.А. Испанцы и испаноязычные народы // Системы личных имен у народов мира. М., 1989. С. 140.

⁸ Leite de Vasconcellos J. Antroponimia portuguesa. Lisboa, 1928. P. 130, 132–133.

⁹ Moser G.M. Portugues Family Names // Names. 1960. Vol. VII. P. 32.

¹⁰ Анохин Г.И. Знач. праця. С. 280.

¹¹ Пахомова С.М. Історія російської антропонімії. Ужгород, 2006. С. 49; Пахомова С.М. Еволюція антропонімних формул у слов’янських мовах. Ужгород, 2012. С. 95–96; Пеньковский А.Б. Русские личные именованья, построенные по двухкомпонентной модели “имя + отчество” // Ономастика и норма. М., 1976. С. 82–83.

¹² Медвідь-Пахомова С.М. Про тенденції розвитку слов’янських антропонімів допрізвищевих періоду // Слов’янський збірник. Одеса, 1999. Вип. VI. С. 113.

¹³ Гафуров А. Имя и история: Об именах арабов, персов, таджиков и тюрков. Словарь. М., 1987. С. 7.

¹⁴ Гафуров А.Г. Лев и Кипарис (о восточных именах). М., 1971. С. 19.

¹⁵ Львова Э.С. Бантуязычные народы Заира // Системы личных имен у народов мира. М., 1989. С. 70.

¹⁶ Herbert Robert K. Personal Names as Social Protest: The Status of African Politica. Names // Names. 1999. Vol. 47. 2. P. 111.

¹⁷ Ndoma Ungina. Kongo Personal Names Today: a Sketch // Names. 1977. Vol. XXV. P. 91.

¹⁸ Булава Н.Ю. Сучасні українські прізвища північної Донеччини: Дис ... канд. філол. наук. Одеса, 2005. С. 64.

¹⁹ Новикова Ю.М. Семантико-словотвірна структура прізвищ Центральної і Східної Донеччини: Дис ... канд. філол. наук. Одеса, 2008. С. 57.

Скорочення

Редько	– Редько Ю.К. Сучасні українські прізвища. К. 1966.
Рыбакин	– Рыбакин А.И. Словарь английских фамилий: Около 22700 фамилий. М., 1986.
Чучка	– Чучка П. Прізвища закарпатських українців: Історико-етимологічний словник. Львів, 2005.
Bach	– Bach A. Germanistisch-Historische Studien // Gesammelte Abhandlungen. Herausg. von H.M. Heinrichs und R. Schützeichel. Bonn, 1964.
Dauzat	– Dauzat A. Dictionnaire étymologique des noms de famille et prénoms de France. 3-e edit. revue et augmentée par M.-T. Morlet. Paris, 1951.
Morlet	– Morlet M.-T. Dictionnaire étymologique des Noms des Famille. Nouvelle édition revue et augmentée. Paris, 1997.
Naumann	– Naumann H. Das große Buch der Familiennamen. München, 2007.
Reany 1969	– Reany P.H. The Origin of English Surnames. Third impression. London, 1969.
Reany 1991	– Reany P.H. A Dictionary of English Surnames. 3-rd ed. with corrections and additions by R.M. Wilson. London & New York, 1991.